

УДК 811.161.2'367.622.21

Ю. Є. Манохіна,*Харківський національний автомобільно-дорожній університет, м. Харків***ОСОБЛИВОСТІ СПОЛУЧУВАНOSTI ІМЕННИКІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ЗБІРНОСТІ
ЗІ СЛОВАМИ РІЗНОЇ ЧАСТИНОМОВНОЇ НАЛЕЖНОСТІ**

Наукову розвідку присвячено специфіці сполучуваності іменників із семантикою збірності з різними частинами мови, проаналізовано зв'язок характеру сполучуваності з особливостями їхньої предметно-понятійної співвіднесеності.

Ключові слова: іменники із семантикою збірності, сполучуваність, семантично недостатні одиниці, семантико-словотвірні інновації, прикметник, дієслово.

FEATURES OF COMPATIBILITY OF NOUNS WITH SEMANTICS OF COLLECTIVITY WITH DIFFERENT PARTS OF SPEECH

Scientific article is devoted to the specifics of compatibility of nouns with semantics of collectivity with different parts of speech; the nature of the relationship of compatibility with the peculiarities of their subject-conceptual correlation is analyzed. It is noted that noun as a central part of speech has wide word-formative opportunities. It is proved that the basic condition of compatibility of nouns with semantics of collectivity with different parts of speech is the presence of common semes, which indicates a preference of the meaning over the form of expression.

Analysis of syntagmatic possibilities of nouns with semantics of collectivity with qualitative and relative adjectives, quantitative and indefinite numerals and verbs confirms the fact of semantic community of nouns, diverse by their morphological design and united by lexical-semantic category of collectivity. Understanding of the meaning of new word formations with semantics of collectivity does not cause difficulties for speakers due transparency of semantics of these words and sustainability of structural word types in the language.

Keywords: nouns with semantics of collectivity, compatibility, insufficient semantic units, semantic word-formative innovation, adjective, verb.

ОСОБЕННОСТИ СОЧЕТАЕМОСТИ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ С СЕМАНТИКОЙ СОБИРАТЕЛЬНОСТИ С РАЗНЫМИ ЧАСТЯМИ РЕЧИ

Статья посвящена специфике сочетаемости имен существительных с семантикой собирательности с различными частями речи, проанализирована связь характера сочетаемости с особенностями их предметно-понятийной соотношенности.

Ключевые слова: имена существительные с семантикой собирательности, сочетаемость, семантически недостаточные единицы, семантико-словообразовательные инновации, прилагательное, глагол.

Вибудовуючи мовленнєвий ланцюжок, мовець не лише обирає потрібні одиниці мови, а змушений розташовувати їх у реченні не хаотично, зважаючи при цьому на парадигматичні відношення й парадигми, а відповідно до сполучувальних можливостей слів, які регулюються синтагматичними закономірностями мовної структури певної мови. Окреслюючи специфіку синтагматики, М. П. Кочерган слушно зауважує: «Синтагматика – один із двох системних аспектів у вивченні мови, який розглядає відношення між послідовно розташованими мовними одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в реальному потоці мовлення або в тексті, тобто закономірності сполучуваності мовних одиниць» [6, с. 545]. Проблему синтагматичних зв'язків у російському й українському мовознавстві також досліджували В.В. Богданов, В.Г. Гак, О. С. Кубрякова, Л. О. Кудрявцева, Л. А. Лисиченко, Л. О. Новиков, Б. О. Плотников та ін. Хоча теоретичні аспекти аналізованої проблеми в основному досліджені, особливості сполучуваності окремих груп слів залишаються не достатньо розробленими, зокрема системно синтагматичні відношення іменників із семантикою збірності в українському мовознавстві не розглядалися.

Мета статті – проаналізувати особливості сполучуваності іменників із семантикою збірності з різними частинами мови.

Оскільки в статті йтиметься про синтагматику іменників із семантикою збірності (далі ІСЗ), то слід уточнити, що збірність ми розуміємо, услід за І. А. Висоцькою, В. І. Дегтярьовим, Г. І. Міськевич, І. Е. Еселевич та ін., як сукупність функціонально однорідних предметів, що сприймаються як єдине ціле [1, с. 12; 3; 4, с. 4-5; 5, с. 13].

До іменників із семантикою збірності ми відносимо іменники, ураховуючи в першу чергу їхній внутрішній логіко-понятійний зміст, що є основним принципом семантичного підходу, незалежно від форми вираження (що стало причиною уточнення терміна – Ю.М.). Семантичний підхід до розуміння природи збірності представлений у працях К. С. Аксакова, В. О. Богородицького, Ф. І. Буслаєва, О. М. Пешковського, у дослідженнях І. А. Висоцької, О. М. Гвоздева, В. І. Дегтярьова, О. О. Лешкової, О. П. Мосьпан, Н. Д. Черкес та ін.

Аналізуючи синтагматичні відношення ІСЗ, послуговуємося сформульованим В.Г. Гаком основним законом семантичної сполучуваності слів: для того, щоб два слова правильно поєдналися, вони повинні мати, окрім специфічних, розрізнявальних сем, хоча б одну спільну сему [2, с. 381].

Як засвідчує матеріал дослідження, іменники із семантикою збірності мають широкі сполучувальні можливості, оскільки іменник є однією з центральних частин мови й номінує реалії буття, зокрема предмети в їх сукупності.

Іменники із семантикою збірності можуть мати при собі поширювач на позначення ознаки, виражений прикметником. Такі атрибутиви повністю узгоджуються з опорними для них іменниками із семантикою збірності.

Найбільш продуктивною є сполучуваність ІСЗ з якісними і відносними прикметниками різних лексико-семантичних груп. Серед якісних це прикметники, які дають якісну характеристику емоційно-психічного стану, волі, темпераменту людини (*Веселе школярство не проминуло і з того посміялись* (Панас Мирний)), а також ті, що називають фізичні й фізіологічні характеристики людини (*Під вітром і холодом ледве пленталися хворим, виснаженим натовпом* (П. Капельгородський)). Процес абстрагування при утворенні поняття сукупності осіб супроводжується втратою чуттєвих, конкретних рис, ознак окремої особи, у сукупності особа втрачає здатність до індивідуалізації. Ознака при цьому поширюється як типова на весь загаль, а тому набуває більш узагальненого значення (*Дівчата з місцевої школи десь доп'яли бінокля і з воркотливим сміхом розглядали галасливу, незвично жваву паруботу* (Є. Пашковський)).

ЛСГ «Темпоральні прикметники» є універсальною, оскільки поєднується з ІСЗ тематичних груп, куди входять ІСЗ-назви сукупностей осіб і неосіб.

Синтагматика ІСЗ, що називають сукупності рослин і артефактів, є більш продуктивною з прикметниками ЛСГ «Фізичні властивості предметів і явищ», що пояснюється наявністю загальних сем (*Довге гарбузіння вилізло на курінь і почіплялось по тину* (І. Нечуй-Левицький)). Підгрупи ІСЗ, що номінують узагальнені сукупності тварин, більш продуктивно поєднуються з ЛСГ «Темпоральні прикметники», «Просторові прикметники», водночас для видових назв сукупностей тварин характерне поєднання з прикметниками ЛСГ «Якості тварин», оскільки вони називають конкретні ознаки тварин (*Зріст довгошийого лелеки складає 100 -125 см* (з енци.)).

Активність виявляють також прикметники, що означають матеріал, речовину, сполучаючись з ІСЗ-назвами сукупностей артефактів. Наприклад: *З Москви привозили багацько усякого крану – книжок гражданських та духовних, срібного, мідяного, олов'яного і камінного посуду* (Д. Багалій); *Там його [Василія] воягли в шовковий одяг, годували найлітшими стравами, поїли найдорожчими винами* (П. Загребельний).

Синтагматичні відношення іменників із семантикою збірності з числівниками виявляються по-різному. Оскільки серед ІСЗ є іменники типу *ліс, полк, табун*, які не виражають неподільної єдності, то вони легко утворюють форми множини і поєднуються з кількісними числівниками: *Загинули пасажири, загинув екіпаж – 78 людей!* (Л. Костенко); *У Кармадонській ущелині льодовик наклав російську знімальну групу, понад сто чоловік* (Л. Костенко). Якщо семантичний акцент переміщується з кількісного прояву ІСЗ, наприклад, на предикат, то зникає потреба в числовому уточненні значення: *Однак чомусь екіпажу було наказано не покидати аварійне судно* (Л. Костенко).

Деякі ІСЗ, позначаючи неподільну єдність, мають паралельні форми однини і множини і поєднуються з кількісними числівниками, що свідчить про перевагу денотативного компонента над сигніфікативним у значенні цих лексем: *Ще одне сузір'я легко знайти на нашому небі* (з журн.); *Зодіакальні сузір'я – ті, по яких у своєму річному переміщенні серед зірок рухається Сонце* (з журн.). Іноді в контексті зрозуміти кількісний прояв таких лексем допомагає наявність власної назви, відображаючи існування в природі єдиного неповторного предмета, явища: *Боже мій, як це гарно – кохати жінку під метеоритним дощем з-під сузір'я Персея!* (Л. Костенко); *А може, вона ровесниця Грюнвальдської битви і відлетіла в сузір'я Ворона на свій перигей?* (Л. Костенко).

Слід зазначити сполучуваність практично усіх груп ІСЗ із неозначено-кількісними числівниками, що пояснюється абстрактністю їх семантики, наприклад: *Було багато усякого посуду, частина його призначалася, щоб украшати покої* (Д. Багалій); *У кущах і на деревах наших лісів, у садах і на левадах живе багато птаства та дрібного звіра* (О. Воропай).

Сполучуваність ІСЗ з дієсловами також ґрунтується на наявності спільних сем. ІСЗ-назви людей, незалежно від міри представленості денотативно-сигніфікативного компонента, поєднуються з дієсловами (виділено 20 ЛСГ), у яких наявна сема «особа».

Особливістю дієслівної сполучуваності всіх ІСЗ є поєднання з дієсловами, що позначають дії, спрямовані на:

а) об'єднання (*збиратися, збігатися, групуватися, товпитися, юрмитися* тощо): *В тіні високих, припалих пилюкою акацій...радісно галасує, юрмиться дівчора* (О. Гончар); *На той заклик збіглася ціла зграя вовків* (Н. тв.);

б) роз'єднання (*поділитися на, розбігтися, розбрестися, розійтися, розкотитися, розлетітися*, тощо): *Чи важать тепер назви, в час, коли людство поділилося на порядних людей і негідників? А втім, хіба воно не було розділене так завжди?* (П. Загребельний); *Під копитами в коней, замість тріскучої стерні, вже репається червоне кавуняччя, розлітається, розкочується між збитим у клубки огудинням* (О. Гончар). Граматичне оформлення сукупності в ІСЗ не впливає на таку сполучуваність.

Значна кількість дієслів, що сполучаються з іменниками із семантикою збірності, – це вербативи з компонентом *-ся*, оскільки дієслово з таким формантом реалізують функцію діяч як множинного суб'єкта. Наприклад: *А молодь частіше юртується біля Багалевого або ще далі, біля Орлянченкового двору* (О. Гончар); *Коло зомлілої зібрався натовп* (О. Гончар) тощо.

ІСЗ на зразок *група, загін, натовп, табун, рій* тощо є семантично недостатніми одиницями, вони потребують конкретизатора, функція якого полягає в тому, щоб, уживаючись у певній граматичній формі, уточнювати значення аналізованих іменників, називаючи одиниці, що складають ці сукупності. Водночас такі іменники можуть вживатися й без слів-конкретизаторів, якщо інформація про склад сукупності міститься в тексті або такого уточнення не потребує досягнення мовцем комунікативної мети: коли увага мовця зосереджена на об'єкті чи суб'єкті дії, потреба у слові-конкретизаторі посилюється; коли акцентується дія, конкретизація об'єкта набуває другорядного значення, порівн.: *Отари вовнистих, ще не стриженних овець підганяють до сараїв просто зі степу і Темніє поблизу отара; Вся колона стала жити одним чеканням тієї річки і В наступні дні колона відступаючих виростає* (О. Гончар).

За умови, що ІСЗ, розвиваючи свою семантичну структуру, набувають переносного значення та поповнюють інші тематичні групи, їхня сполучуваність із семантико-граматичними маркерами стає обов'язковою, порівн.: *Пасеться обов'язків цілий табун, а я цілую тебе у вігвами* (Л. Костенко); *Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і вигріваючи, полетіли ярм і далеко кругом заснували степ* (С. Васильченко).

Семантико-словотвірні інновації ІСЗ утворюються за поширеними в системі мови словотвірними типами за допомогою продуктивних словотворчих засобів, однак із порушенням звичної внутрішньої валентності, тому їх внутрішня форма прозора, словотвірне значення зрозуміле, а незвичність поєднання форманта з мотивувальним словом спричинює яскраву образність. Найбільш поширеним є суфіксальний спосіб творення, на другому місці – композиція і юкстапозиція. Найпродуктивніший – суфікс *-/-* та його аломорфи.

Фактичний матеріал показав, що семантико-словотвірні інновації ІСЗ утворюють подібні до узуальних ТГ, що спричиняє схожу з узуальними сполучуваність із прикметниками, прикметниковими займенниками, числівниками, дієсловами.

Наприклад: *Чому так вперто, сліпо, безголово / Ми топчемо свій рідний словоквіт?* (В. Ярмолюк); *І ось вже вільно, / Кроком гордим / Зі своїм велетом-народом / До осяйних ідеш вершин* (Б. Боровець); *Вмирало юне україння В міжчассі здиблених століть* (П. Мах); *Тільки душу терновиння коле, / Бо на світі є Афганістан* (Є. Шморгун).

Семантико-словотвірні інновації, утворені способами юкстапозиції та основоскладання, виявляють схильність до мінімалізації сполучуваності зі словами атрибутивної семантики, оскільки їх лексичному значенню притаманна необхідна ознакова інформація, що міститься в одному з компонентів складного слова.

Отже, активність подібної чи однакової сполучувальної потенції аналізованих іменників підтверджує факт семантичної спільності різнорідних за морфологічним оформленням іменників, об'єднаних лексико-семантичною категорією збірності.

Література:

1. Высоцкая И. А. Русское собирательное имя в лингвопрагматическом аспекте: [моногр.] / И. А. Высоцкая. – Ростов н/Д. : Изд-во РГЭУ (РИНХ), 2002. – 117 с.
2. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики 1971. – М. : Наука, 1972. – С. 367–395.
3. Дегтярев В. И. Собирательность и категория числа в истории славянских языков / В. И. Дегтярев // Вопросы языкознания. – 1982. – № 4. – С. 92–101.
4. Еселевич И. Э. Из истории категории собирательности в русском языке: Очерки / Э. И. Еселевич. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1979. – 158 с.
5. Миськевич Г. И. Словообразовательная категория собирательных имен существительных в современном русском языке : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Г. И. Миськевич. – М., 1970. – 28 с.
6. Українська мова : енциклопедія / [за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка (співголови) та ін.] – К. : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 681.